

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 2 (Haziran/June 2020), s. 210-219.
Geliş Tarihi-Received: 24.05.2020
Kabul Tarihi-Accepted: 30.05.2020
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675

Câfer İyânî'nin Kitâb Fî Fezâilî'l- Ahlâk Adlı Eseri

Câfer İyânî's Book Named Kitâb Fî Fezâilî'l- Ahlâk

Emine DUMAN*

Öz

Türklerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte ahlâkı konu edinen eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Bu eserlerin ilk örneği 11. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından yazılan Kutadgu Bilig'le verilmiş ve yüzyıllar boyunca örnekleri vermeye devam etmiştir. Özellikle 16. yüzyılda mensur eserlerin konularının çeşitlenmesiyle pek çok ahlâk kitabı kaleme alınmıştır. Dinî düşünce ve esasların toplum üzerinde çokça etkili olması dolayısıyla ahlâk kitaplarının temelini Kur'an ve hadisler oluşturmuştur. Ahlâk kitaplarının yazılış amaçlarının kısaca insanların şahsi ve toplumsal yaşamlarındaki davranışlarını düzenlemek olduğu söylenebilir. Kur'an ve hadislerin telkin ettiği davranışlar insanlara çeşitli hikâyelerle ve kıssalarla sunulur. Adaletli olmak, haramdan uzak durmak, Allah yolunda cihâd etmek, esirlere, mazlum kimselere ve yetimlere karşı merhametli olmak gibi pek çok konu ele alınır.

Üzerinde çalışmakta olduğumuz Câfer İyânî'ye ait olan Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk adlı eser de bu ahlâk eserlerinden bir tanesidir. Eserde üstün olan Ahlâk yani üstün olan davranışlar farklı kaynaklardan alıntılanan çeşitli hikâyelerle insanlara anlatılmak istenmiştir. Eser dört bölüme ayrılmıştır. Her bölümde farklı bir konu işlenmiş ve konuyla ilgili hikâyeler "hikâyet" başlığıyla verilmiştir. Bu hikâyelerde sunulan fikirler veya telkin edilen davranışlar ayetlerle ve hadislerle desteklenmiş ve hikâye sonlarında yer alan manzumelerle de anlatım güçlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahlâk eserleri, ahlâk, Câfer İyânî Bey, fezâil.

Abstract

After the Turks meeting the religion of Islam, the works on morality began to be written. The first examples of these works were given by Kutadgu bilig, written by Yusuf Has Hacip in the 11th century, and examples continued to be given for centuries. Especially in the 16th century many moral books were written diversifying the subjects of prose works. The Qur'an and hadiths formed the basis of the books of morality, as religious thoughts and principles were very influential on society. It can be said that the purpose of the writing the moral books is to regulate the behavior of people in their personal and social lives. The behaviors inspired by the Qur'an and hadiths are presented to people with various stories and parable. Many topics are told such as being fair, avoiding from forbidden, to jihad on Allah's way, being merciful to prisoners, oppressed people and orphans.

Câfer İyânî's Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk, we are working on, is one of these moral works. In the work, morality, good behavior are told to people in four chapters with.

Various stories that are cited from different sources. Each chapter focuses on a different topic. The ideas submitted in these stories or inspired behaviors are supported by hadiths and verses of the Kur'an, and narration is corroborated with the verses at the end of the story.

Key Words: Moral works, morality, Câfer 'İyânî.

Giriş

“Artmak, fazlalaşmak, üstün olmak” anlamındaki fazl kökünden türeyen faziletin çoğulu olan fezâil kelimesi, İslâmî literatürde “bir şeyi veya bir kimseyi üstün kılan özellikler” anlamıyla amellerin, zamanların, şahısların, kabilelerin, milletlerin, yer ve şehirlerin benzerlerinden üstünlüğünü anlatmak için kullanılmış ve bunların her birine dair pek çok eser kaleme alınmıştır (Kandemir 1995: 529). Ahlâk kelimesi ise *Kâmûs-ı Türki*'de “hulk kelimesinin çoğuludur. İnsanın yaradılışta hâiz olduğu veya terbiye ile ihtisâl ettiği ahvâl-i ruhiyye ve kabiliyye, hisâl, şemâil, ahlâk-ı hamîde, fezâil-i ahlâk...” şeklinde açıklanmaktadır (Nergis ve Ençakar 2015: 68). “İslâm diniyle tanışmadan önce, bu dinin telkinlerinde yer alan ahlâkî esaslara büyük benzerliklerle bağlı olan milletimiz; İslâm dinini benimsedikten sonra fert veya toplum hayatını düzene sokan düşünce, inanç ve pratiğin bu manevî sistemine büyük önem vermişler, bunun neticesinde ahlâkî konuları ele alan birçok eser kaleme alınmıştır. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Edip Ahmed Yüknekî'nin *Atabetü'l-Hakâyyık* ve Ahmed Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'i ile Orta Asya'da başlayan ahlâk konulu eserler zinciri Anadolu'da da asırlar boyunca devam ettirilmiş; manzum ve mensur; yüzlerce eser telif ve tercüme edilmiştir” (Yeniterzi 2007: 435-436).

Dini ahlâk ümmet çağı fikir hayatının temelidir. Dini esasların toplum hayatına bu denli yansdığı bir ortamda, toplum hayatını düzenlemek amacıyla kaleme alınan eserlerin temeli de dolayısıyla din olmuştur. Çağdaş anlayışla toplumdaki edebî gelişmeleri fikir tarihi içinde izleyip incelemek zorunda olan edebiyat tarihçisi için ahlâk kitapları, üzerinde önemle durulacak eserlerdir. Kaldı ki ümmet çağındaki ahlâkî eserlerin çoğu sanat anlayışı ve üslûba verilen önem bakımından, geniş anlamıyla edebî eserlerin sınırları içine girer (Levend 1993: 90-91).

Bu çalışmada Câfer 'İyânî Bey'e ait *Kitâb Fî Fezâil-i'l-Ahlâk* adlı eserinin incelemesi yapılacak, genel yapısı muhtevası ve üslûbu hakkında bilgi verilecektir.

1.Câfer 'İyânî Bey

Câfer 'İyânî Bey 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında yaşamıştır. Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. “Hakkında bilinenler eserlerinden çıkarılan karışık bilgilere dayanır. Bunlardan anlaşıldığına göre 1587'de Budin'de daha sonra da vatanı olarak kabul ettiği Peçuy'da (Pécs) kadı naipliği yaptı ve 1591-1592 yıllarında burada bulundu. Ardından meşhur Kanije kahramanı Tiryaki Hasan Paşa'nın yanında divan baş defterdarı oldu. Budin beylerbeyliği, maliye tezkireciliği ve tezkire eminliği vazifelerinde iken İstanbul'a gitti. Orada kendisine Rumeli eyaleti defter eminliği görevi verildi ve 16 Ramazan 1001 (16 Haziran 1593) tarihinde Budin beylerbeyi olan Koca Sinan Paşazade Mehmed Paşa'nın maiyetinde Bosna'ya gitti. Ayın yılın Ağustos ayında Siska Kalesi'nin keşfiyle görevlendirildi daha sonra da bu kalenin fethine şahit oldu. 1002'de (1593-94) Rumeli eyaleti defter emini olarak Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın Yanıkkale'yi fethinde bulunan Câfer 'İyânî'ye, seferin sonunda hizmetine karşılık olmak üzere vazifesine ilaveten divan müteferrikalığı verildi. 1595'te bu görevini bırakarak mukaddes yerleri görmek ve hac farızasını yerine getirmek üzere önce Mısır'a, oradan da Hicaz'a gitti. Mekke'de Şeyh Ahmed Sadık'ın tesiriyle Nakşibendî tarikatına girdi. Oradan

San'a'ya, Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa'nın (valiliği 1586-1607) yanına giderek *Zübdetü'n-Nesâih ve Umdetü't-Tevârih* adlı eserini ona ithaf etti" (Kirişçioğlu 1992: 551-552).

Yazar, incelemiş olduğumuz *Kitâb fî Fezâilî'l-Ahlâk* adlı eserinde de Nakşibendî tarikatine girdiğini şu sözlerle belirtir: "Hikâyet işbu turâb-aqdâm-ı 'ulemâ vü hâk-râh-i şulehâ Mekke-i Mükerrreme vü Medîne-i Münevverede Buhârâ 'ulemâsından ve Taşkend şulehâsından ol mürşid-i haqîkat ve müretteb-i fazilet 'alî-i himmet ve aqtâb-ı menzilet mülk-i Buhârânun sultân-ı serbülendi Şeyh Aḥmed Şâdık Nakşibendî Raḥmetu'llâhu 'Aleyhe ol mekân-ı müteberrekeke tâlîblere keşf-i esrâr-ı Mevlevî ve râğıblara reşf-i eş'âr-ı Meşnevî idüp aşhâb-ı şevk ü vişâli istimâ'a ve erbâb-ı vecd ü hâli raqş u semâ'a getürdi bu bende-i bî-imtinân niçe zamân ol 'azîz-i cihânun ḥuzûr-ı şerîfinde pây-ı edeb üzere turup ve maḥfel-i münîfinde zânû-yı taleb üzere oturup perverde-i himmet ve nazâr-kerde-i ḥurşid-i menziletleri ile me'mûr u mesrûr olduğumuzdan ğayrı bu 'abd-i efgende ve silsile-i Nakşibendâna bende ve mühlîşâne-i vesîle-i ḥâcegâne efgende olmuş idüm" (vr.no.78^a).

"1602-1603 yıllarında tercüme ettiği *Nur-nâme* adlı eserinde Temeşvar'da hazine defterdarı olduğunu kaydeden Câfer İyânî'nin ölüm tarihi için Bağdatlı İsmâil Paşa 1020 (1611) yılını, Fehmi Ethem Karatay ise *Zübdetü'n-Nesâih*'in istinsah tarihinden hareketle 1023'ten (1614) sonrasını vermektedirler. Bursalı Mehmed Tâhir, Câfer İyânî'nin meşhur tarihçi Peçuylu İbrâhim Efendi'nin büyük babası olduğunu ileri sürmüşse de kaynak olarak göstermiş olduğu Dr. Karacson Imre'nin makalesinde böyle bir atıf yoktur (Kirişçioğlu 1995: 551). Babinger de bu görüşü şu şekilde değerlendirir: "OM, III. , 41'de hiçbir asla dayanmadan bunun İbrahim Peçevî'nin büyük babası olduğu ileri sürülür. Her ne kadar o da aynı adı taşımış ise de asla Peç'e gitmemiştir ve daha evvel yaşamıştır (bk. Der İslam, VIII, 253 vd.)" (Üçok 1992: 126).

Gazâvât-ı Tiryâki Hasan Paşa ismindeki 1000 h. tarihinde yazdığı eseri askeri tarihimize istifadeye şayan eserlerdendir. Manisa'da Muradiye Kütüphanesi'nde dört bâb üzere tertip edilmiş *Zübdetü'n-Nesâih ve Umdetü't-Tevârih* adında 1003(1594) tarihinde yazılmış bir eseri ve *Mişkatü'l-Envar*'dan terceme ve özetlenmiş *Nur-nâme* ile *Tarih-i Cedîd-i Engürüs* ve *Nesâyih-ı Mülûk* adlarında eserleri vardır" (Özen 1975: 40).

1.1.Eserleri

1.1.1.Tevârih-i Vilâyet-i Cedîd-i Üngürüs: Doksan üç varak olan eser 993 (1585) yılından başlayarak Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın Yanık Seferine yol açan gelişmelerle birlikte seferi anlatmakta, Yanıkkale'nin alınmasından sonra 27 Safer 1003'te (11 Kasım 1594) son bulmaktadır. Eserin bilinen tek yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (İbnülemin, nr. 3560/1) bir mecmua şeklinde olup yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Kirişçioğlu 1995).

1.1.2.Zübdetü'n-Nesâih ve Umdetü't-Tevârih: Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa için 1012 (1603) yılında kaleme alınmış olan Türkçe bir eser olup dört bölüm halinde, yirmi üç adet Türkçe, Arapça ve Farsça kitaptan derlenmiş ahlâki ve tarihi kıssalar ve İslam büyüklerinin menkıbelerinden meydana gelmektedir. Bilinen üç yazması Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Yeniler, nr. 277), British Library (Or. nr. 6442) ve Uppsala (İsveç) Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (Nov. nr. 646) (Kirişçioğlu 1995: 552).

1.1.3.Nur-nâme: İmam Gazzalî'nin *Mişkatü'l-Envâr*'ından 1012'de (1603) tercüme edilmiştir. Hz. Peygamber'in ve ondan önceki peygamberlerin kıssalarından oluşmaktadır. Tespit edilebilen beş yazma nüshası British Library'de (Or. nr. 11046), Türk Tarih Kurumu (nr. 537/1), İstanbul Üniversitesi (TY. Nr. 7388 ve nr. 806) ve Âtîf Efendi

(nr. 1746/1) kütüphanelerindedir (Kirişçiöglü 1995: 552). Eser, Esra Kuru tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Kuru 2013).

1.1.4. Cihâd-nâme-i Hasan Paşa: Kaniye kahramanı Tiryâki Hasan Paşa'nın gazâları anı anlatmaktadır. Otuz dokuz varaklık bir yazması Millet Kütüphanesi'nde mevcuttur. (Ali Emîrî, Tarih, nr. 190). Eser üzerinde bir tez yapılmış (Işıldak, Cihâd-nâme-i Hasan Paşa, mezuniyet tezi, İÜ Ktp., nr. 1698), ayrıca sadeleştirilerek yayımlanmıştır (Vahid Çabuk, Tiryâkî Hasan Paşa'nın Gazâları ve Kaniye Savunması, İstanbul, 1978) (Kirişçiöglü 1995: 552).

1.1.5. Nesâihü'l-Mülûk: Yirmi üç adet Türkçe, Arapça ve Farsça eserde ve ayrıca Kur'an'da geçen peygamber kıssalarının dini hikâyelerin vb. yazıların derlenmesiyle meydana gelmiştir. Otuz sekiz varak hacmindeki bu eserin bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, müellifin Tevârih-i Cedîd-i Üngürüs adlı eseriyle birlikte aynı ciltte yer almaktadır (İbnülemin, nr. 3560/2) (Kirişçiöglü 1995: 552). Eserin bir nüshası da Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 19 Hk 2181)'de bulunmaktadır (Kuru 2013:15).

1.1.6. Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk: Eser bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. Câfer İyânî Bey'in Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk Adlı Eseri

2.1. Hikâyelerde Muhtevâ

Eserin yazılış tarihi bilinmemektedir. Ancak yazarın "Hikâyet ve hâlâ pād-şâhum olan Sultânü'l-berrin ve hâkanü'l-bahreyn hâdimü'l-şerîfeyn şânî-i İskender-i Zülkarneyn Sultân Muhammed Han İbn-i Sultân Murâd zâda'llâhu saltanatına ba'detü'l-evtâd sene-i hamis ba'dü'l elf târihinde ol nihâd gazâ vü cihâd için Egri nâm hisâr-ı üstüvârı feth ü tesennüc (57^b)" ifadesinden III. Mehmed'in saltanatı döneminde (1595-1603) bu eseri kaleme aldığını söyleyebiliriz.

Câfer İyânî Bey, eserini dört bölüme ayırmıştır. Her bölüm işlenecek olan konuyu bildiren bir başlığa sahiptir. İlk bölümün başında, 3^b ve 4^a arasında ve eserin son kısmında eksik sayfalar bulunmaktadır. Başlangıç kısmında yer alan sayfalar eksik olduğundan Besmele, sebab-i telif gibi bölümler bulunmamaktadır. Eser içerisinde 24 hikâye ve 22 manzume vardır. Manzumelerin dokuz tanesi mesnevi, üç tanesi kıt'a, iki tanesi rubai, bir tanesi gazel, iki tanesi mısra ve beş tanesi müfreddir. Bu manzumelerden bir gazelin ve bir mesnevinin yazara ait olduğu belirtilmiştir. Gazel içerisinde 'İyânî mahlası geçmektedir. Hikâyeler, kırmızı mürekkeple yazılmış "Hikâyet" başlığıyla verilmiştir. Manzumeler ise mesnevi, kıt'a, gibi nazım şekilleri belirtilerek verilmiştir. Hikâyeler ve manzumelerin çoğu farklı kaynaklardan alınmıştır. Bu kaynaklar hikâye ve manzumelerin başında belirtilmiştir.

Dört temel bölüme ayrılan eserin ilk bölümünün başlığı eksik sayfalar olması dolayısıyla bilinmemektedir. Elimizde bulunan kısmında ise devlet yöneticilerinin adaletli olması gerektiğini ve zalim yöneticilerin halkının akıbetini anlatan dokuz hikâye bulunmaktadır.

İkinci bölümde gazanın ve şehit olmanın faziletlerini ve şehitlik mertebesine ulaşan kişilerin mükâfatlarını anlatan on sekiz hikâye bulunur ve bu kısım "İkinci Bâb Fezâil-i Gazâ ve Hâşâil-i Şühedânun Hâklarında Vâkî' Olan Hikâyât-ı Şariha ve Rivâyât-ı Şahihanun Zikri Beyânındadır" başlığını taşımaktadır.

Üçüncü kısım “Üçüncü Bâb Hâzret-i Çehâr-ı Güzînüñ Fazîletlerin Beyân Olur Sultânlarâ Buğz u ‘Adâvet İden Mülâhadenüñ Aḥvâllerin ve Ol Tâ’ife-i Şûma İ’timâd u Hıdmet ve Milletlerine İ’tikâd İdenlerüñ Ḥasb-ı Hâllerin ‘Ayân İder” başlığını taşımaktadır. Dört halifeyi öven yazılar ve bu yazıların ardından verilen üç hikâye bulunur. Yalnızca Hz. Osman’ın anlatıldığı yazının ardından hikâye değil, mesnevi nazım şekliyle yazılmış bir methiye yer alır.

Dördüncü kısım “Dördüncü Bâb Mâlû’l-eytâm ve Fî’l-i Ḥarâmdan Perhîz Eylemek Derecâtın ve Muşîbet ü Şiddet Zamânında Şabr u Tevekkül ve Hâzret-i Cenâb-ı ‘İzzete Tevessülüñ Ḥasenâtın Bildürür” başlığını taşımaktadır. Yetimlere nasıl davranılması gerektiğini ve yetimlerin sahip oldukları eşya ve paraların nasıl kullanılması gerektiği hakkında hikâyeler bulunmaktadır.

2.2.Dil ve Üslûp

2.2.1.Dil

Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk’ın 16. yüzyılın sonlarında 17.yüzyılın başlarında kaleme alındığını tahmin etmekteyiz. Ahmet Bican Ercilasun’un tanımıyla, 16. yüzyıl başlarından 20. Yüzyıl başlarına dek kullanılan yazı dili Osmanlı Türkçesi veya kısaca Osmanlıca terimiyle ifade edilir (2012: 430). 13, 14 ve 15. yüzyıllarda kullanılan Eski Oğuz Türkçesi, siyasi olarak Anadolu Selçuklularının son dönemini, beylikler devrini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerini; Osmanlıların ilk iki asrını içine almaktaydı. 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi denilen dönem başlar; Osmanlı’nın hâkim olduğu bütün sahalarda edebi dil olarak kullanılır ve 20. yüzyıl başlarında Genç Kalemler hareketinin yarattığı tepkisiz Türkçeyle sona erer (Ercilasun 2012: 457). Eski Oğuz Türkçesinin dil özelliklerinin hemen hemen tamamı Osmanlı Türkçesinin başlarında da devam eder. 16. asrın sonlarıyla 18. asrın başları arasındaki dönem ise bu ikisi arasında bir geçiş sürecinin yaşandığı dönemdir. Osmanlı Türkçesini kendinden önceki devirlerden ayıran asıl ölçüt ise dilin dış yapısı ve bu yapının etkilediği sözdizimidir. Osmanlı yazı dilinin birçok örneği, halk diline girmeyen yabancı unsurlarla doludur. Bu unsurlar kelime seviyesini aşmış ve sözdizimine de bulaşmıştır. Muharrem Ergin, yabancı unsurlar bakımından Osmanlı Türkçesini kendi içinde üç devreye ayırır:

- 1) 15. asrın sonu ile 16. asrın büyük kısmını içine alan ilk devre: Arapça ve Farsça unsurların Türkçeyi istilasının hızlandığı devre.
- 2) 16. asrın sonundan 19. asrın ortalarına kadar süren devre: Karışık dil koyuluğunun son haddine vardığı devre.
- 3) 19. asrın ortalarından 20. asrın başlarına kadar gelen devre: Karışık dilin koyuluğunu yavaş yavaş kaybettiği devre (Ercilasun 2012: 458).

Kitâb Fî Fezâilî'l- Ahlâk’da, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında etkin olan dil özelliklerine uygun olarak Arapça ve Farsça unsurların çokça bulunduğu görülmektedir. Örneğin, “belki ‘amme-i nâsa şâmildür ümerâ re‘âyâdan mes’ül olurlar ve sâir-i nâs istiḥdâm eyledükleri ḥüddâmlarından ve zir-destlerinde olan ehl ü ‘iyâllerinden mes’ül olurlar ve ‘ulemâ-yı ḥalkuñ ta‘lim-i dîn ve tefhîm-i âyinlerinden mes’ül u muḳâbil olurlar ve ‘ulemâ-yı ‘azâm ve ümerâ-yı kirâma lâzım olan meh-mâ-emken Ḥaḳḳ Te‘âlânuñ emr-i şerîfin icrâ idüp ‘ibâdu’llâhuñ üzerinden zulm ü siteplerin gidermege sa’y-ı cemîl eylemekdür menâşıb-ı dünyâyı şakınup Ḥaḳḳ kelâmını yâd eylemekden ihtirâz u ictinâb itmeyeler devlet-i dünyâ bî-beḳâ ve ‘an ḳarîb hebâ olur...”

“...sevâb ne mertebe ve ne derece idüğü fehm ü ferâset ve kemâl-i başîret ile idrâk eyleñ ki ol rehber-i ümmet ve imâm-ı mu‘âdelet ve kân-ı mürevvet nûr-ı dîde-i ehl-i

sünnet 'Ömer Fâruḡ Raḡıya'llāhu 'anh rivāyet ider bir gün ḡabīb-i 'izzetün ve šems-i faziletün meclis-i šerifinde oturup našıhat-i dürr-bārına ve güftār-ı sa'adet-āsārına kulak tutarduk..."

Arapça ve Farsça unsurlar hikâyelerde yoğunluk göstermesine rağmen yazar hikâyelerin sonlarında hikâyeden çıkarılmasını istediği mesajı sunarken daha çok Türkçe kelime kullanmıştır; "...ḡalb-i šāf olan ehl-i inšāfa bu delil-i cemil kāfidür ki ḡazret-i ḡaḡḡ Celle ve 'Alā böyle 'azim kıyunun dibinde bā-vücüd ḡa'ir-i deryā bir ḡara tašun içindeki ḡurdcaḡaza kemāl-i ḡudretinden günde birer taze yaprak nafaḡasın virüp eksük eylemeyen Allah..." Metinlerde yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin yoğunluğu eserlerin muhatabına göre deḡişiklik gösterebilmektedir.

Eski Oḡuz Türkçesinin en önemli ses özelliḡi, küçük ünlü uyumunun olmayışıdır. Bu özellik 16. yüzyılda da devam eder (Ercilasun 2012: 459). Eserde 16. yüzyılda görülen küçük ünlü uyumunun olmayışına uygun kullanımlar çokça vardır: gözimüz, tutarduk, bıçku, görmedük, işidelüm, amellerün, yanumuz, muštuluk, ḡuşcuḡazun vb. kelimeler buna örnektir.

Eski Anadolu Türkçesinin diḡer önemli özelliḡi olan damak n'sinin kullanımına eserde de rastlanmaktadır; mübaregün, senün, hamiyyetün, tacınun, šühedanun vb.

"Patlayıcı "k" sesinin sızıcılaşması Erken Azeri Türkçesi için karakteristik olmasına rağmen Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görülen bir deḡişikliklerdir. Takı> taḡı, okı> oḡu, yoksa>yoḡsa gibi" (šahin 2009: 47). Eserde buna uygun olarak yer alan uyku> uyḡu kelimesinin her iki šekli de metinde kullanılmıştır: "fācir-i bed-ḡāh uyḡusın ḡarām idüp", "bir gün baḡçesine varup aḡa uyḡu ḡalebe eyler...", yoksa> yoḡsa kelimesinin sadece yoḡsa šekli, "bu ne ḡaletdür yoḡsa bu vāḡı'a-i kübrā..."

"Ayrılma durum eki Eski Anadolu Türkçesinde +dan biçiminde kullanılmıştır. Bazı kelimelerde +dın biçiminde de kullanılmıştır" (šahin 2009: 53). Eserde ayrılma durum eki her iki biçimde de kullanılmıştır; "henüz 'İsā 'Aleyhi's-selām ellerin yüzine sürmedin cānib-i semādan bir nidā geldi...", "ḡazret-i ḡaḡḡun emr ü fermānı olmadın sa'y u ḡuvvet ü zor-dest ile vücūda gelmesi..." "mālū'l-eytām ekl ü bal' itmekden beḡāyet šaḡınmak gerekdür", "ıšrār üzere inkār eyledüklerinden ḡayrı..." vb.

"İstek eki -a Osmanlı Türkçesi döneminde de kullanılır; 19. yüzyılda iyice seyrekleşir" (Ercilasun 2012: 459). Eserde buna uygun pek çok örnek kelime bulunmaktadır; "fuḡarā vü zu'afāya merḡamet eyleye...", "maḡallinde tecessüs ü tettebbu' eyleyeler...", "ihmāl ü i'fā eylemeye...", "müteretteb eyleyeler..." vb.

Eserde -ıcak zarf-fiil ekinin çokça kullanılmış olduḡu görülür; diyicek, viricek, göricek, eyleyicek, yetişicek vb.

"Gelecek zaman eki -ısar 16. asırda da görülür ve 17. yüzyıldan itibaren yerini -acak ekine bırakır" (Ercilasun 2012: 459). Bu ek eserde bir kere -ısar šeklinde kullanılmış; olısar, genel olarak -acak šekli kullanılmıştır; ḡalebe ideceklerinde, muzır virmeyecek vb.

"Eski Anadolu Türkçesinde iyelik eki almış bazı isimlerin +(y)ı belirtme durum ekini almadan belirtme durumuna girdiḡi ve söz konusu eki almadan belirtili nesne olduḡu görülür. Bu durum yalnızca iyelik eki almış kelimelerde görülür" (šahin 2009: 52). Eserde de bu duruma uygun pek çok örneḡe rastlanır; "bir cāriyesin dām-ı telbise ḡoyup", "ikāmet ḡaşdın idüp", "rüz u šeb ol 'aziz vušlatın taleb eyler", "cefākār ḡızmetkārların didebān itdiler", "bunca yıllık 'ibādetin hebāya virmiş" vb.

2.2.2. Üslûp

Türkçe mensur eserler incelendiğinde dil ve üslûp bakımından genel hatlarıyla iki gruba ayrıldığı görülür. “Türk nesir geleneği içinde sade ve sanatlı nesir şeklinde kendini gösteren bu iki eğilim, Tanzimat’a kadar devam etmiştir. Bu ikili tasnif klasik kaynaklarda da görülmektedir. Nitekim sözü, “nazm” ve “nesr” diye ikiye ayıran Âşık Çelebi, “nazm”ı âlî (yüce) ve sâfil (aşağı, değersiz) diye iki gruba ayırdığı gibi, “nesr”i de a’lâ (yüksek) ve ednâ (aşağı) diye iki grupta ele alır. Âşık Çelebi, nesrin “a’lâ: yüksek” olanın “beyan”, nazmın “âli: yüce” olanının da şiir diye adlandırıldığını belirtir” (Owens 1971: 7b, Çaldak 2006: 75’den). Süleyman Çaldak da makalesinde edebî sanatlardan yoksun, okuyucuyu salt bilgilendirmek için ortaya konan ve “mücerred” diye adlandırılan “ednâ” kısmını “sade nesir”; edebî sanatlarla süslenmiş, estetik kaygıyla kaleme alınmış olan ve “beyan, müzeyyen, inşa” adlarıyla da anılan nesrin a’lâ kısmını da “süslü nesir” adlarıyla kullanacağını belirtmiş ve şu tanımları vermiştir:

Sade nesir halkın konuştuğu dile bağlı kalan bu nesir, geniş halk kitlelerine ulaşmak, insanlara bir şeyler öğretmek ve onları eğitmek maksadıyla yazılan eserlerde kullanılmıştır. Bu nesir, zamanla süslü nesirden etkilenmiş ve o üsluptan gelen kelime, deyim ve klişeleri almışsa da sonuna kadar halk diline bağlı kalmış ve ondan kopmamıştır (Çaldak 2006: 75).

Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk’ın da bu tanıma uygun olarak sade nesir ile kaleme alındığını söyleyebiliriz. Eserde yazılmış olduğu dönemin de etkisiyle Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar bulunmaktadır. Bu Arapça ve Farsça unsurlar tamamıyla doğal olarak gelişmiştir. Aynı zamanda anlatımda herhangi bir durağanlığa yol açmamakta ve akıcılığı bozmamaktadır. “Hüseyn Hamadâni kâdessa’llâhu sırrahu be-esrârü’ş-şamadâni rivâyet ve buña münâsib hikâyet eyler bir zamân diyâr-ı Hindüstâna varup seyâhat itdüm ol diyârda kaht u kılet ve envâ’-i zarûret müstevli olmağın işbu kılet [ü] bisyâr cânuma kâr idüp terk-i diyâr eylemek âşkârında iken nâgâh deryâ kenârına (21^b) varup seyr ü nigâh eyledüm...”

“adâlet ü merhâmetün ve lutf u şefkatün fazilet ü haşiletin eşref-i nâs olanlar bundan kıyâs eyleyeler feammâ istikâmet ü ‘adl yalınuz haşseten insân için degül belki hayvânât u haşerât-ı arz olanlara dahı meh-mâ-emken ‘adâlet ü merhâmet ü şefkat vâcib ü lâzımdur Hakk Sübhâne ve Te’âlâ nebâtât u hayvânâtı belki cümle eşyâ vü mevcûtü birbirine sebep halk itmişdür”

Hikâyelerin büyük bir bölümü hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Yazar, olaylara ve hikâyede yer alan karakterlerin iç dünyasına hâkimdir. Örneğin,

“nâmeyi mühürleyüp ol nâşih-ı bî-çârenün eline virdi ve aytdı ki var işbu hükm-i şerifümü falan diyârün hâkimine virüp teslim eyle saña hayli ta’zîm ü tekrîm eyler diyicek nâşih-ı bî-çâre nâme-yi pād-şâhiyi eline alup taşra çıkup giderken hâsed-i (26^b) mezbûr nâşih-ı mesfûrün ‘adem-i vücûdı kaçan zühûr ider ve ‘arzi kaçan pây-mâl olur deyü müntezir iken şâh-ı cihânün dest-i hahtıyla olan fermân-ı ‘izzet-i ‘unvânın ve kendüye olan hıdmet ü ihsânın göricek melûl u gam-nâk ve bu ihsâna helâk olup bildi kim nâşih-ı bî-çâre Sultân-ı ‘Alîşânun ihsânına mazhar olmuş ta’accüb ü tefekkür ile nâşihun yanına varup meskenet ve hacâlet ile minnet eyledi (26^b)”

Bazı hikâyeler ise doğrudan ravîsinin ya da hikâyedeki karakterin ağzından anlatılmıştır. Örneğin,

“... ‘Ömer Fârûk Rağıya’llâhu ‘anh rivâyet ider bir gün habîb-i ‘izzetün ve şems-i faziletün meclis-i şerifinde oturup naşihat-i dürr-bârına ve güftâr-ı sa’âdet-âsârına kulak

ıtarduk ol bezm-i sa'adet-ārāya ya'nī şohbet-i Resul-i Kibriyāya bir kimesne gelüp aytdı yā Resul aşhābuñda falan kimesne vefāt idüp rihlet itmiş deyü..."

"Hikāyet Fāṭimatü'z-Zehrā binti Resul-i Kibriyā Şalla'llāhu 'Aleyhe ve Sellem rivāyet ü hikāyet eyler bir gün Hāzret-i Resul-i Hudā vü Hābīb-i Kibriyā Şalla'llāhu 'Aleyhe ve Sellem fī'ş-şubḥ ve'l-mesā kendü mübārek elleri ile atnuñ 'ulafın çalkardı ben aytdum yā Resulu'llāh baña vir bu hizmeti ben ideyim mübārek cismüñe zahmet virme didüm..."

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerdeki gibi ravilerinin ya da karakterin ağzından anlatılan bazı hikāyelerin sonlarında yazar tekrar araya girer ve hikāyenin bittiğini bildiren, sonraki hikāyeye geçişi sağlayan birer cümle söyler ya da okuyucuya yönelik çıkarımlarda bulunur. Örneğin,

"...ve bi'l-cümle itdügüm işe peşimān ve kıldüğüm endişeye tövbe vü fiğān (22^a) eyledüm deyü hikāyet eyler Hāḫḫ Te'ālā Hāzretlerinüñ luṭf u mürüvveti ve kemāl-i 'ināyeti bi- hadd ü bi-kıyāsdur bir murğ-ı bi- dermānuñ her gün ayağına loḫmasın viren ve bir kara taşuñ içinde ve ka'ir-i deryāda olan maḫlūḫınuñ rızkıñ gönderen Sultān-ı ezel kendü dergāh-ı 'ālīsine mülāzemet ü hizmet eyleyen ḫullarınüñ mürādātın redd itmek ihtimālī degüldür..."

Cümleler ve diyaloglar genellikle kısa tutulmuştur. Övgü cümleleri diğer cümlelere nazaran biraz daha uzun tutulmuştur. Verilen diyaloglar anlatıcı tarafından didi, aytdı, deyü buyurdu vb. şekillerde bildirilir. Örneğin,

"...Hāzret-i Peyğamber Şalla'llāhu 'Aleyhe ve Sellem mādāretü'ş-şems ve'l-kamer aşhāb-ı güzīn ile otururdu 'amāme ile bir fāris yigit gelüp atından inüp Hāzreti Resul 'Aleyhi's-selāmuñ önünde tırdı Hāḫḫ Te'ālā Hāzretlerine senā ve Allah Resulüne şalavāt-ı kāmile ile şalavāt getürdi Hāzret-i Resulü Ekrem Şalla'llāhu 'Aleyhe ve Sellem bu yigidüñ luṭfla ḫiṭābına ta'accüb idüp aytdı senüñ için bir ḫacetüñ veyāḫud bir dilegüñ var mıdur didi ol yigit aytdı ḫacetüm ve maḫsūdum Allah Te'ālānuñ ve Allah Resulünüñ rızāsıdur didi Resul 'aleyhi's-selām aytdı senüñ mālūñ var mıdur ol yigit aytdı babamdan irşle intikāl eylemiş on biñ dinārum var deyü Hāzret-i Sultānü'l-enbiyā 'Aleyhi's-selāmuñ önüne ḫodı ve Allah Resulü diledüğü yerlere infāḫ itsün didi bir sāt miḫdārı önünde tırdı Cebrāil 'Aleyhi's-selām bu āyet-i şerīfi getürdi ve aytdı yā Muḫammed saña gelen malı alup 'alā nehcü'l-müstakīm (31^b) aşhāb u aḫbābuña tevzī' ü taḫsīm eyle Allah Te'ālā bu yigitden ḫabül eyledüm deyü buyurdu..."

Yazar, anlatımı zenginleştirmek için hikāye sonlarında nazımlar vermiş bazen de hikāyeyi doğrudan manzum olarak anlatmayı tercih etmiştir. Nazım örnekleri genellikle sade bir Türkçe ile kaleme alınmış olmasına rağmen bazıları tamamen Farsça tamlamalardan oluşmaktadır. Örnekler:

*Hātem-i sırr-ı ḫilāfet bāb-ı 'irfāndur 'Alī
Çeşme-i baḫr-ı vilāyet 'ayn-ı a'yāndur 'Alī*

"...bu murğ-ı beyābān ve ṭayr-ı bi-dermān iken Hāzret-i Cenāb-ı 'İzzet kendü rızkıñı her gün ayağına gönderüp eksük itmez yā senüñ vücūd-ı bi-vücūdūñ binā-yı Hāḫḫ iken bir ḫuş ḫadar ḫayret ü ḫamiyyetüñ yoḫdur beyt:

*Bir murğa kesmeyüp rızkıñı iḫsān
Şanur misuz ki senüñ 'ıyşuñda eyleye noḫşān*

“Hâzret-i Şeyh ‘Atfâr Rahîmehümü’llâh ‘Aleyhe ilâ yevmü’l-ķarâm Esrâr-nâmesinde Hâzret-i Cenâb-ı ‘izzetün ‘azamet ü kibriyâsı beyânında bu hikâyeti ‘ayân ider Hikâyet Manzûme

*Meger var idi bir şahrâda bir çâh
İder bir kimesne anda teşne nâgâh*

*Çekerken içmege âb ol kuyudan
Düşürdi yüzüğünü parmağından*

*Çekerken ol kuyunun çümle âbın
Çıkarur der-te-ser seng ü turâbın*

Kısaca Câfer İyânî Bey eserini anlaşılır, akıcı bir üslupla kaleme almış, anlatımındaki akıcılığın devamı ve zenginliğin sağlanması amacıyla nazım türlerinden ve seciden faydalanmıştır. Eserinde sanatını gösterme kaygısının, okuyucuyu eğitmek ya da ona bir şeyler öğretmek kaygısının önüne geçmediğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk, insanlara öğüt olarak verilen pek çok ahlâkî değeri ele alır. Bu değerler insanın kişisel yaşamıyla beraber toplumsal yaşamını da düzenlemesi için sunulur. Yazarın “sa‘âdet ü devlet ol ‘âkıl u fâzıla ki ‘ilm iletmegi kendüye pîşe idine ve Hâzret-i Hakkun rızâsın endîşe idüp Resûlü’llâh ‘Aleyhi’s-selâmunun şer‘atinde terk-i seyr eyleyüp kelâm-ı Hakkı edâ ve şürü‘-ı şerifi icrâ eylemekde ihmâl ü i‘fâ eylemeye zirâ tarîķ-i şer‘-i şerifde bezl-i maķdûr ve sa‘y-ı mevfûr eyleyenler dünyâda ve ‘uķbâda necât bulup zulmenün üzerine galebe ideceklerinde rey b u ‘illet degüldür huşûsâ şer‘-i şerif-i ‘azîmü’s-şânun şâhibi ol iki cihânun güneşi (24^a) Hâzret-i Muhammed Kureyşî’dür ‘Aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm tarîķ-i şer‘-i şerifde muķim olup icrâ-yı Hakk idenlere...” sözleri kaleme almış olduğu eserin yazılış amacının adeta bir özetidir. Dini esasları ve düşünceleri temel alan ahlâk kitaplarında ayet ve hadislerin yanı sıra Hz. Muhammed’in insanların örnek almasını istediği sünnetler de örnek teşkil eder.

Eser içerisinde adaletli olmanın değeri, adaletin yalnızca insanlar için olmadığı, hayvanlara ve bitkilere dahi adaletle yaklaşılması, Allah’ın sonsuz merhameti ve buna layık olmak için yapılması ve terk edilmesi gereken davranışlar, kalp temizliği, iyi niyet, ibadet etmek, tövbe etmek, Allah yolunda cihâd etmek, cihâdın faziletleri, şehitlik mertebesinin kutsallığı, gazilik mertebesinin kutsallığı, esirlere nasıl davranılacağı, mazlum olan kişilere nasıl davranılacağı, nefse uymamak ve uyan kişilerin halleri, yetimlere nasıl davranılması gerektiği, yetim malının nasıl harcanması gerektiği vb. konulardan bahsedilir. Toplum içerisinde zaten var olan değerlerin daha üst bir konuma ulaşması isteği ve kazanılması istenilen değerlerin telkini söz konusudur. Yazar, hikâyelerin sonunda da bu hikâyeleri insanların ders alması, ibret alması ve buna göre amel etmeleri için yazdığını belirtir. Eser, içerisinde yazıldığı dönemin sosyal, siyasal yapısı ve yazarın kendi dünya görüşüyle ilgili ipuçları barındırması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Çalışmamızın başlıca amacı Câfer İyânî hakkında bilgi barındıran kaynaklarda ve ahlâk eserlerine yönelik yapılan çalışmalarda hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız *Kitâb Fî Fezâilî'l-Ahlâk* adlı eseri edebiyat dünyasına kazandırmak ve araştırmacıların hizmetine sunmaktır.

Kaynakça

- Babinger, Franz (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bursalı Mehmet Tahir (1975). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 3, (haz. İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınları.
- Çaldak, Süleyman (2006). "Eski Türk Edebiyatı'nda Nesir (Düz Yazı)", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, Sayı: Temmuz-Ağustos, s. 74-90.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kandemir, M. Yaşar (1995). "Fezâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:12, s. 529-531.
- Kirişcioğlu, Mehmet (1992). "Câfer İyânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, s. 551-552.
- Kuru, Esra (2013). *Câfer İyânî'nin Nurnâmesi*, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Levend, Agâh Sırrı (1993). "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 11, s. 89-115.
- Şahin, Hatice (2009). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şemseddin Sami (2015). *Kâmûs-ı Türkî*, haz. Fazılhak Nergis, Aziz Ençakar. İstanbul: Şifâ Yayınları.
- Yeniterzi, Emine (2007). "Anadolu Türk Edebiyatı'nda Ahlâkî Mesneviler", *TALİD*, Cilt 5, Sayı 10, s. 433-468.

